

Рішення щодо присудження наукового ступеня доктора наук

спеціалізована вчена рада з присудження наукового ступеня доктора наук Д 35.051.27 у Львівському національному університеті імені Івана Франка Міністерства освіти і науки України прийняла рішення про присудження наукового ступеня доктора юридичних наук Михайлів Марії Омелянівні на підставі прилюдного захисту докторської дисертації “Спадкування у міжнародному приватному праві” у вигляді рукопису за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право 24 листопада 2022 року, протокол № 4.

Михайлів Марія Омелянівна, 1978 року народження, громадянка України, освіта вища: закінчила у 2000 році Львівський національний університет імені Івана Франка за спеціальністю «правознавство».

Кандидат юридичних наук з 2004 р., доцент кафедри цивільного права та процесу з 2011 р.

У докторантурі не навчалася.

Працює на посаді доцента кафедри цивільного права та процесу Львівського національного університету імені Івана Франка Міністерства освіти і науки України з 2007 р. до теперішнього часу.

Докторська дисертація виконана на кафедрі цивільного права та процесу Львівського національного університету імені Івана Франка Міністерства освіти і науки України, м. Львів.

Рекомендовано до захисту 7 вересня 2022 року.

Здобувач має 40 наукових публікацій за темою дисертації, з них 2 монографії, 25 статей у наукових фахових виданнях, 12 матеріалів та тез конференцій, 1 публікація у енциклопедичному виданні.

Опоненти:

Заїка Юрій Олександрович, доктор юридичних наук за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право, професор, Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф.Г. Бурчака НАПрН України, головний науковий співробітник відділу проблем приватного права дав позитивний відгук із зауваженнями:

1. Значна увага в роботі приділена порівняльно-правовому аналізу норм вітчизняного спадкового законодавства з нормами законодавства зарубіжних країн, що, звичайно, сприяє виявленню окремих дефектів та прогалин правового регулювання в цій сфері. Водночас, уявляється необхідним звернути більше уваги на загальні засади формування колізійних норм, колізійних прив'язок, які визначають право країни, яке буде застосовуватися до регулювання спадкових відносин, що ускладнені іноземним елементом.

2. Потребує уточнення та роз'яснення позиція авторки, щодо запропонованого нею поділу прав та обов'язків, які входять до складу спадщини.

Так, за моментом виникнення прав та обов'язків, які входять до складу спадщини, автор розглядає як окрему категорію – «права та обов'язки, які виникають до моменту смерті спадкодавця» (с.78-79 дис.). Відповідно до ст.1218 ЦК України до складу спадщини входять усі права та обов'язком, що належали

спадкодавцеві на момент відкриття спадщини і не припинилися внаслідок його смерті. До моменту смерті спадкодавця, спадщини, як такої не існує, оскільки про спадщину, як юридичну категорію, склад якої характеризується сукупністю прав та обов'язків спадкодавця, можна вести мову лише після смерті спадкодавця.

3. Підтримуючи ідею щодо розширення кола осіб, які можуть позбавлені права на обов'язкову частку спадщини (с. 258, с.487 дис.) за позовом заповідача, серед підстав усунення від спадкування дисертант називає «аморальний спосіб життя» спадкоємця, що суперечить призначенню обов'язкової частки – необхідністю матеріального забезпечення непрацездатного спадкоємця.

4. Прагнення авторки до здійснення принципу справедливості при спадкуванні за заповітом зумовлює надзвичайно широке тлумачення поняття негідний спадкоємець». Зокрема, авторка пропонує позбавити права на обов'язкову частку особу, яка «жорстоко поводить із заповідачем або іншими членами сім'ї заповідача або злісно не виконує обов'язок, у випадках, передбачених законом, щодо утримання заповідача» (с. 244). Незрозуміло, на якій підставі на особу, якій надано право на обов'язкову частку спадщини, може бути покладено обов'язок «щодо утримання заповідача».

5. Потребує додаткової аргументації і позиція дисертантки щодо необхідності виокремлення серед спадкоємців, так званих, «потенційних спадкоємців», зокрема, «зачатих за допомогою репродуктивних технологій після відкриття спадщини протягом шести місяців, за умови прижиттєвого розпорядження спадкодавця у заповіті або договорі про використання репродуктивного матеріалу після його смерті» (с.126, с. 460 дис.).

6. Окремі дискусійні положення зумовлені суміщенням авторкою інститутів і правових конструкцій різних правових систем, зокрема, пропозиція щодо виключення із кола спадкоємців п'ятої черги утриманців спадкодавця, які не були членами його сім'ї. Перспективність і практичність такої пропозиції не викликає сумніву, проте її впровадження вимагає ретельної синхронізації із вже існуючими у вітчизняному законодавстві підходами, щодо правового становища утриманців. Водночас, необхідно врахувати, що своє ставлення до таких осіб спадкодавець однозначно визначив за життя надавши їм матеріальну допомогу, що була для них єдиним і основним джерелом засобу для існування. І позбавлення таких осіб засобів до існування після смерті спадкодавця є по суті спотворенням волі спадкодавця.

7. Пропозиції, спрямовані на вдосконалення чинного законодавства автором винесено в положення новизни першого рівня, зокрема, положення, щодо доповнення ЦК України ст. 1248-1, яка б регламентувала можливість укладення заповіту в спрощеній формі. Безумовно, така пропозиція містить елементи новизни, проте у положеннях новизни доречніше обґрунтувати її наукову складову.

8. Авторкою проаналізована Гаазька конвенція про колізії законів, які стосуються форми заповіту від 5 жовтня 1961 р. і до якої Україна приєдналась із застереженням «не визнавати заповіти, вчинені громадянами України в усній формі, крім як за виняткових обставин». Чи не на часі, з урахуванням міжнародного досвіду і сучасних реалій зробити крок на шляху визнання і усних заповітів, вчинених за виняткових обставин?

Оскільки автором внесені пропозиції щодо змін до чинного законодавства, є потреба у зауваженнях, щодо юридичної техніки, зокрема, стосовно викладу норм. Так у запропонованій авторкою ст. 1241-1 ЦК «Секретний заповіт» регламентується процедура його укладення, проте новелу описового характеру доцільніше розмістити у Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України від 22.02.2012 р. зокрема у п.3 «Секретний заповіт» Глави 3. «Посвідчення заповіту, внесення змін до нього та його скасування»; обсяг запропонованої нової редакції ст. 1285 ЦК складає понад півтори сторінки; у авторській редакції ч. 4. ст.1238 ЦК використовується вузькоспеціальна лексика: «... має наслідком втрату права на реалізацію зазначеного суб'єктивного цивільного права».

Кармаза Олександра Олександрівна, доктор юридичних наук за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право, професор, член Центральної виборчої комісії дала позитивний відгук із зауваженнями:

1. На сторінці 216 дисертації авторка виділяє як окремий вид заповіту – секретний заповіт. З огляду на наявні доктринальні дискусії щодо правової природи такого заповідального розпорядження, потребує додаткової аргументації позиція авторки щодо віднесення секретного заповіту саме до окремих видів заповіту, а не форми заповіту.

2. На сторінці 364 дисертації авторкою запропоновано ч. 1 ст. 1268 доповнити словосполученням «відмовитися від прийняття спадщини» та, як наслідок, викласти цю частину в новій редакції: «Спадкоємець за заповітом чи за законом має право прийняти спадщину, відмовитися від її прийняття або не прийняти її». З огляду на це виникає питання чи «відмова від прийняття спадщини» спадкоємцями не є тотожним поняттю «не прийняття спадщини» спадкоємцями?;

3. На сторінці 418 дисертації дискусійним видається висновок авторки щодо необхідності заміни в усіх статтях Глави 86 ЦК України словосполучення «одержання права на спадкування спадкоємцями за законом» на «здійснення права на спадкування спадкоємцями за законом». Зокрема, хотілося б почути обґрунтування авторки щодо доцільності таких законодавчих змін;

4. На сторінці 269 роботи авторка пропонує ЦК України доповнити статтею 1222-1 «Забезпечення інтересів потенційних спадкоємців у сфері спадкування за законом». З огляду на це виникає запитання, які особи можуть відноситися до кола «потенційних спадкоємців» за законом і чому їх необхідно відносити до «потенційних спадкоємців», а не до осіб, які з моменту відкриття спадщини наділені правом на спадкування?

5. Додаткового обґрунтування потребує і пропозиція авторки на сторінці 267 роботи щодо необхідності виключення з кола спадкоємців п'ятої черги утриманців спадкодавця, які не були членами його сім'ї.

6. Підкреслюючи вагомість авторської класифікації прав та обов'язків, які входять до складу спадщини, викладеної у дослідженні, необхідно зазначити, що авторкою за видом прав, які можуть входити до складу спадщини, зокрема, виділяються немайнові права спадкодавця, що тісно пов'язані з майновими правами, які, як наслідок, сприятимуть можливості реалізації спадкоємцями

майнових прав спадкодавця (сторінка 79 дис.). В цьому контексті важливим, на нашу думку, було би дослідження так званих посттанативних прав спадкодавця, концепція яких закріплена в низці правових систем (зокрема. Німеччини. США) і місця прав та обов'язків спадкоємців, що виникають на підставі таких прав.

7. В цілому підтримуючи позицію авторки про те, що «у разі смерті автора охорона недоторканності твору здійснюється спадкоємцями за заповітом, за їхньої відсутності - спадкоємцями за законом або ж Національним органом інтелектуальної власності, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері інтелектуальної власності» (сторінки 72-73 дис.) та доцільність внесення відповідних змін у ЦК України, однак видається доцільним додаткове обґрунтування ролі нотаріуса при передачі таких повноважень до такого органу із їх процедурним зазначенням в Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, оскільки викладення таких змін лише в межах ЦК України, на нашу думку, не принесе бажаного позитивного результату без унормування відповідного механізму.

Кухарєв Олександр Євгенович, доктор юридичних наук за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право, професор, Харківський національний університет внутрішніх справ, професор кафедри цивільного права та процесу факультету №6 дав позитивний відгук із зауваженнями:

1. На с. 138-140 роботи авторка приділяє увагу такому суб'єкту, як виконавець заповіту, та відносить його до кола осіб, які сприяють реалізації спадкових прав спадкоємцями, поряд із нотаріусами, консулами та судом. Проте в цій частині роботи було б доцільним висловити власну точку зору стосовно правового статусу виконавця заповіту у спадкових правовідносинах, тим більше, що в цивілістиці це питання є дискусійним. Зокрема, поширеною є теорія представництва, згідно з якою виконавець заповіту є представником. При цьому серед дослідників немає єдності в тому, кого саме представляє виконавець заповіту - заповідача (Гольмстен А. Х.), спадкову масу як юридичну особу (Шершеневич Г. Ф.), спадкоємців (Гуляев А. М.). Інші учені категорично відкидають теорію представництва, але і їх позиції зводяться до яскравої палітри поглядів. Зокрема, відстоювалася точка зору, що виконавець заповіту є «пособником» спадкоємців (Антимонов Б. Є., Граве К. А.). В. І. Серебровський свого часу стверджував, що виконавець заповіту діє у суспільному інтересі.

2. Спірним видається сформульований на с. 289 дисертації та винесений як положення наукової новизни роботи висновок про те, що спадкування за правом представлення носить самостійний характер. Обґрунтування наведеної позиції зводиться до того, що спадкоємці за правом представлення відповідають не за боргами спадкоємців, яких вони заступають, а лише за боргами спадкодавця у розмірі передбаченому ст. 1282 ЦК України.

Уявляється справедливим, що спадкування за правом представлення не носить самостійний характер, оскільки особи, наділені відповідним правом, закликаються до спадкування разом із іншими спадкоємцями за законом, які спадкують в загальному порядку. Закон застосовує у цих відносинах механізм «заміщення» місця спадкоємця, померлого до відкриття спадщини. Особливими є

підстави закликання до спадкування таких спадкоємців та порядок розподілу спадкових часток, що водночас не свідчить про віднесення спадкування за правом представлення до окремого виду спадкування. поряд із спадкуванням за заповітом та спадкуванням за законом. Особи, які закликаються до спадкування за правом представлення, належать до спадкоємців за законом тієї черги, в якій мав би спадкувати спадкоємець, померлий раніше за спадкодавця. Через це спадкування за правом представлення має місце в межах спадкування за законом, а тому належить саме до цього виду спадкування. Як наголосив з цього приводу Верховний Суд у своїй постанові від 26 вересня 2018 р. у справі № 539/2170/17, по своїй суті спадкування за правом представлення - це специфічний порядок набуття права на спадкування за законом, який не є окремою підставою або видом спадкування і за яким суб'єктами спадкування стають певні спадкоємці за законом.

3. Важко погодитися із висловленою на с. 194 дисертації позицією щодо доцільності визнання дійсним нікчемного заповіту, складеного з порушенням вимог щодо його форми та посвідчення. На цій підставі запропоновано внести відповідні зміни до ч. 1 ст. 1257 ЦК України.

Для позначення правового механізму, за яким недійсному правочину надається юридична сила, у правовій доктрині вживається термін «конвалідація». У ч. 2 ст. 219 ЦК України містяться дві умови визнання дійсним одностороннього правочину, який не був посвідчений нотаріально: 1) правочин відповідав справжній волі особи, яка його вчинила; 2) нотаріальному посвідченню правочину перешкоджала обставина, то не залежала від волі особи, яка його вчинила.

На нашу думку, недоцільно запроваджувати на законодавчому рівні механізм конвалідації нікчемного заповіту. Причина нього криється не лише в тому, що норми глави 85 ЦК України не передбачають застосування такого способу захисту, на чому наголошується в п. 14 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику розгляд цивільних справ про визнання правочинів недійсними» від 06.11.2009 р. №9 та як основний аргумент наводиться в юридичній літературі. Йдеться, передусім, про таку особливість заповіту як відкладальний ефект у часі, оскільки за життя заповідача такий правочин не породжує правових наслідків. Отже, питання про дійсність або недійсність заповіту може вирішуватися судом лише після відкриття спадщини, тобто смерті заповідача або оголошення його померлою. Проте після смерті заповідача практично неможливо встановити, що правочин відповідав справжній його волі.

Крім того, сама можливість «зцілення» нікчемного заповіту призведе до дестабілізації майнових відносин, оскільки дозволить визнати заповітом будь-який документ у простій письмовій формі (причому це може бути просто щоденник, проект заповіту тощо). Слід також зважити на складність встановлення судом обставини, що перешкоджала нотаріальному посвідченню правочину та не залежала від волі особи, яка його вчинила. Наведене пояснюється тим, що строк між складенням заповіту та відкриттям спадщини може бути дуже тривалим.

8. Авторка пропонує передбачити у ЦК України спеціальну статтю 1242-1 «Секретний заповіт», в якій закріпити положення такого змісту: «Заповідач має право скласти заповіт у нотаріуса без можливості ознайомлення нотаріусом з його змістом (секретний заповіт). Перед, складенням такого заповіту нотаріус

зобов'язаний роз'яснити заповідачу наслідки порушення вимог щодо складення секретного заповіту. Секретний заповіт може бути написаний власноручно або з використанням технічних засобів із зазначенням місця та часу його складання та підписаний заповідачем. Вкладений у конверт заповіт передається нотаріусу в присутності двох свідків, які ставлять на конверті свої підписи. Конверт, підписаний свідками, запечатується в їх присутності нотаріусом в інший конверт, на якому нотаріус робить напис, що містить відомості про заповідача, від якого нотаріусом прийнято секретний заповіт, місце і дату його прийняття, прізвище., ім'я, по батькові та місце проживання кожного свідка відповідно до документа, що посвідчує особу» (с. 217).

Утім, запропонована пропозиція, по-перше, не враховує закріплення у книзі 6 ЦК України спеціальної ст. 1249 «Посвідчення нотаріусом секретних заповітів» та, по-друге, стосується процедурних питань, які мають бути урегульовані не ЦК України, а іншими нормативними актами, зокрема, Порядком вчинення нотаріальних дій нотаріусами України.

На с. 232 дисертації стверджується про зобов'язальну природу відносин, що виникають внаслідок встановлення заповідального покладення, предметом якого є дії майновою характеру. Проте, ця точка зору не узгоджується із класичним розумінням зобов'язального правовідношення, яке виникає між чітко визначеними суб'єктами – кредитором та боржником. Заповідальне покладення характеризується невизначеністю суб'єктного складу. Покладення обов'язку на спадкоємця за заповітом щодо вчинення певних дій обумовлює визначення лише одного учасника правовідносин. Навпаки, особи, які мають право вимагати виконання зазначеного обов'язку, заповітом або законом не встановлюються, що свідчить про абсолютний характер відповідного правовідношення.

6. У роботі заперечується доцільність віднесення внуків спадкодавця за життя їх батьків до другої черги спадкоємців за законом на тій підставі, що черги спадкоємців за законом сформовані, виходячи із критерію ступеня споріднення по прямій лінії. Додатково стверджується, що включення внуків до другої черги спадкоємців за законом призведе до порушення послідовності визначення черговості спадкоємців, чим порушуватимуться права тих спадкоємців, які відносяться до третьої черги (с. 277).

Така позиція потребує додаткового обґрунтування під час публічного захисту, зважаючи на наявність між внуком та бабою (дідом) другого ступеня споріднення. Так, відповідно до ч. 1 ст. 1265 ЦК України, ступінь споріднення визначається за числом народжень, що віддаляють родича від спадкодавця. Народження самою спадкодавця не входить до цього числа. Оскільки народження баби (діда) не враховується при визначенні ступеня споріднення, спадкодавця та спадкоємця віддаляють два народження - батька (матері) спадкоємця та самого спадкоємця (внука спадкодавця).

7. Дисертанткою запропоновано виділяти такі ознаки, якими буде характеризуватися «останнє постійне місце проживання спадкодавця», зокрема: безперервне проживання фізичної особи (спадкодавця) на території іноземної держави не менше п'яти років, що безпосередньо передували його смерті: наявність у фізичної особи (спадкодавця) із цією державою сімейних та/чи соціальних зв'язків; наявність підстави для постійного проживання фізичної особи

(спадкодавця) на території цієї держави (посвідки на постійне проживання в іноземній державі) (с. 118, 409). Потребує пояснення, що мається на увазі під наявністю у заповідача сімейних та/чи соціальних зв'язків із державою.

На докторську дисертацію та реферат надійшли відгуки:

1. Кафедра цивільно-правових дисциплін Інституту права Львівського державного університету внутрішніх справ (протокол №4 від 4.11.2022 р.), за підписом доктора юридичних наук, професора, завідувача кафедри **Юрія ЮРКЕВИЧА**, кандидата юридичних наук, професора **Христини МАЙКУТ**. Відгук позитивний.

Зауваження:

1. Авторка пропонує до кола спадкоємців за заповітом і за законом включити фізичних осіб, які були зачаті за допомогою репродуктивних технологій після відкриття спадщини протягом 6 місяців, за умови прижиттєвого розпорядження спадкодавця у заповіті або договорі про використання репродуктивного матеріалу після його смерті, і народжені живими після відкриття спадщини. Цікаво було б почути обґрунтування здобувачки на користь вибору саме 6-місячного строку, впродовж якого після відкриття спадщини може використовуватися генетичний матеріал та з приводу доцільності взагалі встановлення такого строку.

2. Доктора юридичних наук, професора, судді Верховного Суду **Володимира КРАВЧУКА**. Відгук позитивний.

Зауваження:

1. Авторка, працюючи над вдосконаленням поняття «останнє постійне місце проживання спадкодавця», пропонує такі його ознаки: (1) безперервне проживання фізичної особи (спадкодавця) на території іноземної держави не менше п'яти років, що безпосередньо передували його смерті; (2) наявність у фізичної особи (спадкодавця) із цією державою сімейних та/чи соціальних зв'язків; (3) наявність підстави для постійного проживання фізичної особи (спадкодавця) на території цієї держави (посвідки на постійне проживання в іноземній державі).

Застосування п'ятирічного строку осілости як ознаки постійності місця проживання видається непереконливим. У сучасному світі люди можуть вільно пересуватися і жити там, де зручно. Якщо період життя у країні буде менше, ніж п'ять років, то жодне місце проживання не буде мати ознак «постійного».

Так само не чіткою є друга з вище наведених ознак. Сімейні, а тим більше соціальні зв'язки не мають однозначних критеріїв. Людина може мати сімейні зв'язки (припустимо, дітей та родичів) та соціальні зв'язки (припустимо, вони охоплюють і дружні) у різних країнах.

Зважаючи на необхідність забезпечення якості закону, постійність місця проживання варто визначати не через тривалість чи безперервність, не через соціальні зв'язки, а через правовий зв'язок особи з країною – її громадянство або право проживання (статус біженця, наприклад) тощо.

2. Правильним видається висновок про розширення кола спадкоємців і включення до них дітей, які були зачаті за допомогою репродуктивних технологій після відкриття спадщини протягом 6 місяців, за умови прижиттєвого

розпорядження спадкодавця у заповіті або договорі про використання репродуктивного матеріалу після його смерті, і народжені живими після відкриття спадщини.

Такий підхід цілком відповідає конвенційним зобов'язанням держав поважати право на приватне життя, під «парасольку» якого потрапляють і «репродукційні» права. Якщо спадкодавець «дозволив» зробити його батьком після смерті, то такі діти, незважаючи на технологію їх появи на світ, усе одно є дітьми.

Водночас, обмеження спадкоємців шістьма місяцями, як пропонує авторка, потребує глибшого обмірковування. Репродуктивний матеріал може зберігатися тривалий час, більше як шість місяців. Припустимо, мати не може зачати дитину з репродуктивного матеріалу покійного чоловіка у шестимісячний строк. Але змогла це на другий рік. Чи може дитина стати спадкоємцем? Чи має значення думка інших спадкоємців? Чи варта передбачити інститут «резервування» частини спадщини під ненароджених «запланованих» спадкоємців? Ці питання варто обговорити у розвиток пропозиції авторки.

3. Авторка пропонує доповнити ЦК України ст. 1248-1, в якій закріпити положення, що особа, яка знаходиться у ситуації, коли небезпека явно загрожує її життю, і в силу надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру позбавлена можливості посвідчити заповіт у нотаріальному чи прирівняному до нього порядку, може викласти останню волю щодо свого майна власноручно у простій письмовій формі, із зазначенням місця та часу його складення в присутності двох свідків.

Проте, питання дотримання простої письмової форми в умовах розвитку електронних та телекомунікаційних технологій слід розглядати в більш розширеному розумінні. Зокрема в екстремальних умовах допустимо застосування будь-якої форми фіксації волі заповідача, наприклад, відео-, аудіозапис, пост у мережах чи електронний лист.

Таким чином проблема власноручності при фізичній неможливості складення заповіту в письмовій формі не виникатиме.

Складність є і зі свідками. У надзвичайній ситуації люди думають як вижити, а не про заповіти. Свідків може просто не бути поряд. Тим більше двох. До того ж, довіра до свідків – це завжди суб'єктивно. А от електронне повідомлення з останньою волею заповідача – ні. Якщо є сумнів в його справжності – будь ласка, є експертиза. Доводьте.

4. Авторка пропонує, щоб право на пред'явлення позову про недійсність заповіту виникало з моменту відкриття спадщини. Тобто пропонує виняток із загального правила, за яким перебіг позовної давності починається від дня, коли особа довідалася або могла довідатися про порушення свого права або про особу, яка його порушила (ч. 1 ст. 260 ЦК України).

На мою думку, підстав для такого винятку немає. Звернення до суду передбачає обізнаність особи зі смертю спадкодавця і усвідомлення порушення прав. Якщо особа не знає про смерть, вона не може звернутися до суду. Тому загальна норма про порядок обчислення строку звернення до суду забезпечує належне регулювання.

3. Доктора юридичних наук, професора, завідувачки кафедри цивільного права та процесу ДВНЗ «Ужгородський національний університет» **Сібілли БУЛЕЦИ**. Відгук позитивний.

Зауваження:

1. Потребує додаткової аргументації проведений авторкою у п.11 наукової новизни поділ строків для прийняття спадщини на загальний, спеціальний та додатковий. Доцільно було б визначити критерій для такого поділу та яке теоретичне чи практичне значення матиме запропонована класифікація.

2. Дискусійним видається положення п. 29 щодо необхідності заміни в усіх статтях Глави 86 ЦК України словосполучення «одержання права на спадкування спадкоємцями за законом» на «здійснення права на спадкування спадкоємцями за законом». Зокрема, хотілося б почути обґрунтування автора щодо доцільності таких законодавчих змін.

4. Кафедри цивільного права і процесу Західноукраїнського національного університету (протокол №4 від 5.11.2022 р.) за підписом доктора юридичних наук, професора, Завідувача кафедри **Ірини ЛУКАСЕВИЧ-КРУТНИК**. Відгук позитивний.

Зауваження:

1. Потребує додаткової аргументації положення п. 5 наукової новизни, а саме щодо того, що спадкоємцями за заповітом і за законом можуть бути фізичні особи, які є живими на час відкриття спадщини, а також особи, які були зачаті за життя спадкодавця або за допомогою репродуктивних технологій після відкриття спадщини протягом 6 місяців, за умови прижиттєвого розпорядження спадкодавця у заповіті або договорі про використання репродуктивного матеріалу після його смерті, і народжені живими після відкриття спадщини. Зокрема, певні сумніви викликає можливість віднесення до кола спадкоємців осіб, які були зачаті після відкриття спадщини протягом 6 місяців і народжені живими після відкриття спадщини.

2. Дискусійним є також положення п. 26 наукової новизни, у якому автор визначає поняття «спадкування за законом» як спосіб здійснення права на спадкування, відповідно до якого відбувається перехід спадщини в порядку черговості від спадкодавця до фізичних осіб, які є кровними родичами спадкодавця, а також до інших осіб, які відповідно до закону наділені правом на спадкування, оскільки недостатньо зрозумілим видається коло тих осіб, які можуть відповідно до закону наділятися правом на спадкування за законом.

5. Кафедри приватного права Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (протокол №4 від 10.11.2022 р.) за підписом доктора юридичних наук, професора, завідувача кафедри **Ніни ГЕТЬМАНЦЕВОЇ**. Відгук позитивний.

Зауваження:

1. Потребує додаткової аргументації висновки авторки на с. 9 автореферату, а саме п. 29 наукової новизни, щодо необхідності замінити у всіх статтях Глави 86 ЦК України словосполучення «одержання права на спадкування спадкоємцями за законом» на «здійснення права на спадкування спадкоємцями за законом».

2. Видається дискусійною та такою, яка потребує додаткового пояснення і виділена авторкою така ознака, яка характеризує «останнє постійне місце проживання спадкодавця», як безперервне проживання фізичної особи (спадкодавця) на території іноземної держави не менше п'яти років, що безпосередньо передували його смерті. Зважаючи на принцип вільного вибору місця проживання, чи доцільно до вибору місця відкриття спадщини застосовувати такий строк.

6. Доктора юридичних наук, професора, професора кафедри цивільного права Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника **Ольги ЗОЗУЛЯК**. Відгук позитивний.

Зауваження:

1. Потребує додаткової аргументації висновок дисертантки щодо застосування у сфері спадкових правовідносин такого способу захисту як визнання дійсним нікчемного заповіту, з огляду на специфіку спадкових правовідносин та момент їх виникнення.

2. Видається дискусійною та такою, яка потребує додаткового пояснення позиція дисертантки щодо розширення підстав усунення від спадкування осіб, що мають право на обов'язкову частку у спадщині.

7. Кандидата юридичних наук, доцента, доцента кафедри приватного права Національного університету «Кієво-Могилянська академія» **Ірини ДЗЕРИ**. Відгук позитивний.

Зауваження:

1. Вимагає додаткової аргументації дефініція «спадкування за законом» п. 26 наукової новизни, зокрема щодо кола осіб, до яких переходить спадщина від спадкодавця в порядку черговості (с. 8).

2. Потребує також уточнення положення п. 32 наукової новизни щодо необхідності визначення строку, протягом якого спадкоємцем має бути виконана умова, передбачена в заповіті, зокрема авторка стверджує, що умова, визначена в заповіті, має бути виконана спадкоємцем у строк, визначений заповідачем. Якщо заповідач не передбачив строк виконання умови в заповіті, така умова має бути виконана до моменту спливу строку для прийняття спадщини. Проте, відповідно до п. 2 ч. 1 ст. 1242 ЦК України умова, визначена у заповіті, має існувати на час відкриття спадщини.

8. Кандидата юридичних наук, доцента, доцента кафедри теорії права та прав людини Українського католицького університету **Світлани ЛЕПЕХ**. Відгук позитивний.

Зауваження:

1. Потребує уточнення положення висновку 26 (на с. 25), зокрема, щодо таких підстав позбавлення права на обов'язкову частку у спадщині як аморальний спосіб життя потенційного спадкоємця та його жорстоке поводження з членами сім'ї заповідача, а також можливості поновлення такого права.

2. Потребує додаткового обґрунтування розмежування правової сутності «неприйняття спадщини» та «відмови від прийняття спадщини» (висновок 38, с.

9. Кафедри цивільного і господарського права та процесу Львівського торгово-економічного університету (протокол №5 від 17 листопада 2022 р.) за підписом кандидата юридичних наук, доцента, завідувачки кафедри **Христини ГОРЕЦЬКОЇ**. Відгук позитивний.

Зауваження:

1. На с. 5 автореферату авторка серед ознак, які будуть характеризувати «останнє постійне місце проживання спадкодавця» виділяє таку, як безперервне проживання фізичної особи (спадкодавця) на території іноземної держави не менше п'яти років, що безпосередньо передували його смерті. Проте чи не порушуватиме встановлення такого строку принципу вільного вибору місця проживання та чому саме автор пропонує п'ять років, а не інший строк.

2. Потребує додаткового обґрунтування та пояснення і висновки здобувачки на с. 9 автореферату, зокрема щодо необхідності заміни в усіх статтях Глави 86 ЦК України словосполучення «одержання права на спадкування спадкоємцями за законом» на «здійснення права на спадкування спадкоємцями за законом».

10. Кандидата юридичних наук, професора, професора кафедри цивільного права та процесу Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова к.ю.н., професор **Юрія БІЛОУСОВА**. Відгук позитивний.

Зауваження:

1. Попри проголошену мету «розробки концептуальних положень та загальнотеоретичних засад, спрямованих на вирішення правових проблем, пов'язаних із регулюванням відносин спадкування у міжнародному приватному праві», дисертанткою розширено предмет наукового дослідження і дещо змінено акценти, охопивши загалом спадкове право та особливості спадкування з іноземним елементом за законодавством України зокрема. Безперечно спадкове право само по собі є достатньо важливим напрямом сучасної науки цивільного права, але таке розширення могло не дозволити всеціло зосередити увагу власне на аспектах міжнародного приватного права щодо регулювання відносин спадкування. це проявилось і в тому, що низка положень наукової новизни (пункти 1, 5, 6, 8, 9, 13, 17, 20, 21, 23, 25, 27-29, 31-37) мають стосунок радше до спадкового права в цілому, а не лише щодо спадкування в міжнародному приватному праві.

2. Серед положень наукової новизни у роботі пропонується формулювання низки пропозицій змін до чинного законодавства. З таким підходом складно погодитися, оскільки первісно доцільно говорити про формулювання наукової доктрини, положення, тези, з яких вже випливають пропозиції, прилаштовані до національного законодавства певної держави. Це пояснюється й тим, що цінність наукової новизни полягає не лише в можливості застосування отриманих наукових результатів виключно в українському законодавстві. Щоправда такий підхід вже можна вважати особливим почерком львівської школи цивільного права, її традицією.

3. Недостатньо обґрунтованою з позиції лексико-граматичного конструювання є виділення і позначення «біологічного заповіту» як окремого виду

заповіту (пункт 8 наукової новизни), оскільки це вимагає наведення як критерію такої класифікації, так і позначення інших видів заповітів, визначених таким критерієм. Доцільніше говорити про особливості заповіту щодо розпорядження біологічними матеріалами, що можуть увійти до складу спадщини, при цьому слід врахувати, що це можуть бути не лише біологічні матеріали спадкодавця, але й інших осіб, які спадкодавець набув на законних підставах.

У дискусії взяли участь члени докторської ради:

1. Мирослава ДЯКОВИЧ, доктор юридичних наук (12.00.03), професор. Виступ позитивний.

Зауваження:

Я хочу зупинитись на пункті 26 висновків. Дисертанткою запропоновано, що спадкоємець не набуває право на обов'язкову частку у спадщині у випадку усунення його від права на спадкування з підстав передбачених ст. 1224 ЦК України. Тут я хочу погодитись з опонентом Юрієм Олександровичем Заікою з тим, що роль і мета обов'язкової частки в спадщині, її призначення є більш соціальним, спрямоване, власне, на захист прав та інтересів спадкоємців, які є соціально вразливими. І я думаю, що ось ця частина, я би її залишила так, що заповідач може сам позбавити спадкоємця права на обов'язкову частку у разі, як ви пропонуєте, і негідної поведінки, і взагалі негідного поводження з спадкодавцем. Ось в цій ситуації треба було ось так звернути увагу. Тому що ця мета і роль обов'язкової частки у спадщині має виконуватись і законодавство спрямоване на те, щоб захистити інтереси таких соціально вразливих осіб. А ідея, щоб заповідач сам це вирішував є дуже добра.

2. Юрій ЮРКЕВИЧ, доктор юридичних наук (12.00.03), професор. Виступ позитивний, без зауважень.

3. Ігор ЯКУБІВСЬКИЙ, доктор юридичних наук (12.00.03), професор. Виступ позитивний.

Зауваження:

Я не зовсім погоджуюсь з ідеєю запровадження окремого виду заповіту як біологічний заповіт, можливо тут доцільніше вести мову про такий вид заповідальних розпоряджень в рамках заповіту, як наприклад, розпорядження біоматеріалами. Але окремий біологічний заповіт я вважаю, що ця ідея потребує подальшого обґрунтування.

Також не зовсім я погоджуюсь з тим, що спадкування за законом – це є спосіб здійснення права на спадкування. Тут варто було більше уваги приділити термінологічному моменту.

4. Микола КОБИЛЕЦЬКИЙ, доктор юридичних наук (12.00.03), професор. Виступ позитивний, без зауважень.

5. Наталія КВІТ, доктор юридичних наук (12.00.03), доцент. Виступ позитивний, без зауважень.

6. Микола СТЕФАНЧУК., доктор юридичних наук (12.00.03), професор. Виступ позитивний, без зауважень.

7. Олексій КОТ, доктор юридичних наук (12.00.03), професор. Виступ позитивний.

Зауваження:

Пропозиції щодо вдосконалення законодавства, ми їх не виносимо в якості нових наукових висновків. Це, радше, практичне значення роботи. Можливо, варто було б більше сконцентруватись на важливих висновках. Вся новизна, там майже 40 наукових положень, це, навіть для докторської дисертації, трохи забагато. Якби прибрати ті положення, які були сформульовані як пропозиції по вдосконаленні законодавства, можливо це б також спрацювало.

8. Галина ЯНОВИЦЬКА, доктор юридичних наук (12.00.03), доцент. Виступ позитивний, без зауважень.

9. Алла ГЕРЦ, доктор юридичних наук (12.00.03), професор. Виступ позитивний, без зауважень.

10. Володимир КОССАК, доктор юридичних наук (12.00.03), професор. Виступ позитивний, без зауважень.

При проведенні таємного голосування виявилось, що із 10 членів спеціалізованої вченої ради, які взяли участь в голосуванні (з них 10 доктори наук за профілем дисертації), проголосували:

«За» – 10 членів ради,

«Проти» – немає,

«Недійсних бюлетенів» – немає.

ВИСНОВОК

докторської ради Д 35.051.27 у Львівському національному університеті імені Івана Франка щодо дисертації Михайлів Марії Омелянівни «Спадкування у міжнародному приватному праві», поданої до захисту на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право та цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право

Наукове завдання, за розв'язання якого здобувач заслуговує присудження наукового ступеня. У дисертаційному дослідженні вперше у доктрині міжнародного приватного права запропоновано концепцію комплексного правового регулювання відносин міжнародного спадкування.

У роботі запропоновано концептуально нові підходи до вдосконалення механізмів як матеріального, так і колізійного регулювання відносин міжнародного спадкування та розв'язання важливих теоретичних і прикладних

проблем у цій сфері. Досліджено поняття та правову природу спадкування в міжнародному приватному праві. Проведено загальнотеоретичний аналіз джерел правового регулювання та запропоновано їхню класифікацію. Визначено суб'єкти відносин міжнародного спадкування та обґрунтовано їх класифікувати на безпосередніх учасників міжнародного спадкування та осіб, які сприяють реалізації спадкових прав у сфері міжнародного спадкування. Проаналізовано колізійні норми щодо спадкування в міжнародному приватному праві та запропоновано низку законодавчих змін у сфері колізійного регулювання різних видів спадкування.

Основну увагу приділено загальній характеристиці спадкування за законом та за заповітом у міжнародному приватному праві. Визначено поняття «заповіт», «заповіт подружжя» та виокремлено новий вид заповіту - «біологічний заповіт». У роботі також проаналізовано особливості здійснення права на спадкування в міжнародному приватному праві.

Висвітлення питань супроводжувалося аналізом іноземного законодавства, міжнародних договорів та матеріалів нотаріальної і судової практики, зокрема практики ЄСПЛ. За результатами проведеного дослідження обґрунтовано пропозиції щодо удосконалення чинного законодавства України у сфері спадкування та механізму правового регулювання відносин у сфері міжнародного спадкування.

Дисертація Михайлів М. О. характеризується єдністю змісту та є цілісною завершеною науковою працею, виконаною у межах планових тем науково-дослідної проблематики кафедри цивільного права та процесу юридичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка на 2016–2018 роки «Проблеми уніфікації цивільного законодавства України з правом ЄС» (номер державної реєстрації: 0116U001703), на 2019–2021 роки «Новелізація цивільного та цивільного процесуального права в умовах реформи судочинства» (номер державної реєстрації: 0119U002358) та на 2022–2024 роки «Концептуальні засади рекодифікації цивільного законодавства України» (номер державної реєстрації: 0122U200330). Тема дисертації затверджена Вченою радою Львівського національного університету імені Івана Франка (протокол № 22/1 від 29 січня 2014 року).

Актуальність теми дослідження зумовлено такими аспектами: необхідністю комплексного правового дослідження правового регулювання відносин спадкування в міжнародному приватному праві; доцільністю адаптації законодавства України з правом ЄС; необхідністю внесення змін у Закон України «Про міжнародне приватне право» та Цивільний кодекс України з урахуванням останніх досягнень науки міжнародного приватного та цивільного права; наявністю у теорії міжнародного приватного права та цивільного права різних позицій науковців щодо розуміння сутності та змісту спадкових відносин; різними підходами до вирішення спадкових справ з іноземним елементом судами та неоднозначною нотаріальною практикою.

З розвитком міжнародних приватних відносин збільшилася кількість випадків міжнародного спадкування через зростання міграції населення, укладення шлюбів з іноземцями та відносини щодо придбання майна за кордоном громадянами України чи набуття майнових прав іноземцями в Україні. Збільшення кількості

випадків міжнародного спадкування вплинули на виникнення проблем у сфері правозастосовної практики нотаріусів, адвокатів та суддів, що зумовлює потребу належного правового регулювання питань міжнародного спадкування як за допомогою національного законодавства держав, так і міжнародних договорів.

Беручи до уваги реалізацію Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом від 21 березня 2014 року та набуття статусу держави-кандидата у члени ЄС Україна взяла на себе зобов'язання здійснити максимальну адаптацію національного законодавства із правом ЄС, зокрема це стосується цивільного законодавства та законодавства у сфері міжнародного приватного права. Водночас в Україні проводиться кодифікаційна робота щодо новелізації приватного законодавства, зокрема і в сфері спадкування.

Гармонізація спадкового законодавства України, законодавства у сфері міжнародного приватного права та його адаптація з правом Європейського Союзу вимагає вирішення значної кількості питань, зокрема: уточнення визначення останнього постійного місця проживання спадкодавця; встановлення порядку черговості спадкоємців за законом, залежно від ступеня родинних відносин; особливостей спадкування рухомого та нерухомого майна; усунення від права на спадкування; визначення правової природи заповіту подружжя; спадкування дітьми, зачатими за допомогою допоміжних репродуктивних технологій та інше.

Зазначене вище дає можливість стверджувати, що як доктрина цивільного права, так і міжнародного приватного права потребує системного науково-теоретичного дослідження відносин міжнародного спадкування з погляду досконалості механізму їхнього правового регулювання та окреслення шляхів вирішення як теоретичних, так і практичних проблем. Важливість наукового дослідження питань спадкування в міжнародному приватному праві зумовлена різними підходами до застосування спадкового законодавства у відносинах міжнародного спадкування в нотаріальній і судовій практиках та необхідністю врахування досвіду іноземних держав у цій галузі.

З огляду на зазначене, дослідження відносин спадкування у міжнародному приватному праві, яке проведене Михайлів М. О. є актуальним як з доктринальної позиції, так і з погляду необхідності подальшого удосконалення законодавства України у цій сфері.

Наукова новизна одержаних результатів зумовлюється тим, що вперше на дисертаційному рівні здійснено системний теоретичний аналіз механізму правового регулювання відносин спадкування у міжнародному приватному праві, а також визначено конкретні напрями вдосконалення законодавства у цій сфері та шляхи адаптації вітчизняного законодавства у сфері спадкування до права Європейського Союзу.

Наукова новизна конкретизується у наступних положеннях: *уперше* запропоновано авторську класифікацію прав та обов'язків, які входять до складу спадщини, зокрема: 1. За видом прав, які можуть входити до складу спадщини: майнові права спадкодавця; немайнові права спадкодавця, що тісно пов'язані з майновими правами, які, як наслідок, сприятимуть можливості реалізації спадкоємцями майнових прав спадкодавця. 2. За оборотоздатністю об'єктів спадкових прав: спадкові права, які можуть вільно переходити від спадкодавця до спадкоємців у порядку спадкування; спадкові права, які обмежені в

оборотоздатності або перехід яких допускається за спеціальним дозволом (С. 78-79); запропоновано національне законодавство у сфері спадкових відносин з іноземним елементом класифікувати: 1. За юридичною силою нормативних актів: закони, підзаконні нормативно-правові акти. 2. За сферою регулювання: загальне законодавство у сфері спадкування; спеціальне законодавство у сфері спадкування. 3. За видами норм, які закріплені в законодавстві, диференціювати на те, яке містить матеріальні норми у сфері спадкування та яким охоплюються колізійні норми у сфері спадкування (С. 81-82); сформульовано позицію, що «останнє постійне місце проживання спадкодавця» буде характеризуватися наступними ознаками: безперервне проживання фізичної особи (спадкодавця) на території іноземної держави не менше п'яти років, що безпосередньо передували його смерті; наявність у фізичної особи (спадкодавця) із цією державою сімейних та/чи соціальних зв'язків; наявність підстави для постійного проживання фізичної особи (спадкодавця) на території цієї держави (посвідки на постійне проживання в іноземній державі) (С. 118); обґрунтовано необхідність суб'єктів у процесі міжнародного спадкування поділяти на такі два види учасників: безпосередні учасники міжнародного спадкування; учасники (особи), які сприяють реалізації спадкових прав спадкоємцями у сфері міжнародного спадкування. До безпосередніх учасників відносити осіб, які є спадкоємцями за заповітом та/або за законом. До кола учасників (осіб), які сприяють реалізації спадкових прав спадкоємцями віднести виконавця заповіту, управителя спадковим майном, нотаріуса, консула тощо (С. 138); сформульовано позицію, що спадкоємцями за заповітом і за законом можуть бути фізичні особи, які є живими на час відкриття спадщини, а також особи, які були зачаті за життя спадкодавця або за допомогою репродуктивних технологій після відкриття спадщини протягом 6 місяців, за умови прижиттєвого розпорядження спадкодавця у заповіті або договорі про використання репродуктивного матеріалу після його смерті, і народжені живими після відкриття спадщини (С. 131); обґрунтовано розуміння заповіту як особистого волевиявлення фізичної особи або фізичних осіб, які між собою в момент його вчинення перебували у шлюбі (заповіт подружжя), виражене у формі і в порядку встановленому законом, що спрямоване на розпорядження майном, правами та обов'язками, не пов'язаними з особою спадкодавця, на випадок своєї смерті (С. 148); обґрунтовано доцільність диференціювати спадкову дієздатність спадкодавця в іноземних державах так: держави, де спадкова дієздатність виникає з моменту набуття фізичною особою повної цивільної дієздатності; держави, де спадкова дієздатність виникає з досягненням повноліття; держави, де спадкова дієздатність виникає з досягненням фізичною особою спеціально встановленого віку (віку, з досягненням якого в особи виникатиме право на заповіт тобто тестаментоздатність) (С. 157).

Ступінь обґрунтованості та достовірності наукових положень і висновків, сформульованих у дисертації. Обґрунтованість дослідження забезпечена широкою джерельною базою дослідження. Авторка аналізує загальнотеоретичні та галузеві дослідження з тематики дисертації українських та іноземних авторів, матеріали судової та нотаріальної практики, зокрема і практики ЄСПЛ, вносить обґрунтовані пропозиції щодо вдосконалення законодавства.

Зібраний теоретичний та емпіричний матеріал аналізується з використанням

різноманітних підходів і методів наукового пізнання. Авторкою найширше використовувалися такі методи дослідження як: діалектичний, порівняльно-правовий, герменевтичний та інші.

Таким чином, теоретичні результати та наукові положення, зафіксовані здобувачкою у дисертаційних висновках і пропозиціях, є достовірними та належним чином обґрунтованими. У процесі дослідження здобувачкою було використано широку джерельну базу, зокрема, національне законодавство України, законодавство іноземних держав, міжнародні договори, нормативні документи ЄС, застосовано належну методологію наукового пізнання.

Теоретичне та практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що сформульовані у дисертаційній роботі теоретичні положення можуть бути використані в науково-дослідній роботі при подальших наукових дослідженнях проблем правового регулювання відносин спадкування в міжнародному приватному праві.

Результати дисертаційного дослідження можуть використовуватись у правозастосовчій практиці для уніфікації підходів до вирішення спорів щодо спадкування з іноземним елементом, що є актуальним для юрисдикційної діяльності судів України.

Одержані наукові та прикладні результати можуть бути використані у навчальному процесі при викладанні таких навчальних дисциплін, як «Міжнародне приватне право», «Цивільне право України», «Спадкове право», а також відповідних спецкурсів у сфері регулювання спадкових відносин.

Рекомендації щодо подальшого використання (впровадження) отриманих у роботі результатів.

1. Науково-дослідній діяльності при подальших наукових дослідженнях проблем правового регулювання відносин спадкування в міжнародному приватному праві;

2. Правотворчій діяльності для удосконалення чинного законодавства України, що регулює відносини спадкування з іноземним елементом;

3. Правозастосовчій практиці для уніфікації підходів до вирішення спорів щодо спадкування з іноземним елементом, що є актуальним для юрисдикційної діяльності судів України;

4. Навчальному процесі при викладанні таких навчальних дисциплін, як «Міжнародне приватне право», «Цивільне право України», «Спадкове право», а також відповідних спецкурсів у сфері регулювання спадкових відносин.

Оцінка мови і стилю дисертації. Мова і стиль дисертаційного дослідження відповідають вимогам, які ставляться до такого виду наукових робіт.

Відповідність дисертації визначеній спеціальності. Зміст дисертаційного дослідження відповідає паспортові спеціальності 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право.

Спеціалізована вчена рада вважає, що дисертаційна робота Михайлів М. О. є самостійним завершеним науковим дослідженням, у якому отримані нові обґрунтовані результати, котрі в сукупності розв'язують конкретне наукове завдання, що має істотне значення для науки міжнародного приватного права та цивільного права.

Відтак дисертація відповідає вимогам законодавства України, які ставляться до робіт на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук, зокрема п. 7, 8, 9 Порядку присудження та позбавлення наукового ступеня доктора наук, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 17 листопада 2021 р. № 1197, а її автор – Михайлів Марія Омелянівна – заслуговує на присудження наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право.

На підставі результатів таємного голосування та прийнятого висновку спеціалізована вчена рада присуджує Михайлів Марії Омелянівни науковий ступінь доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право та цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право.

Головуючий на засіданні
спеціалізованої вченої ради
з присудження наукового ступеня
доктора наук Д 35.051.27

Алла ГЕРЦ

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради
з присудження наукового ступеня
доктора наук Д 35.051.27

Світлана СЕНИК

М.П. «24» листопада 2022 року

